

УДК 82-92 Ільф та Петров «19»

Ганна Сіроткіна

ТЕМАТИКА ФЕЙЛЕТОНІВ І. ІЛЬФА ТА Є. ПЕТРОВА (за матеріалами періодичних видань 1932–1935 рр.)

Стаття присвячена аналізу тематики сатиричної публіцистики І. Ільфа та Є. Петрова, зокрема фейлетонам зрілого періоду творчості співавторів, які друкувались у газетах «Правда», «Литературная газета» та в журналі «Крокодил».

Ключові слова: публіцистика, фейлетон, І. Ільф та Є. Петров.

Статья посвящена анализу тематики сатирической публицистики И. Ильфа и Е. Петрова, в частности фельетонам зрелого периода творчества соавторов, которые печатались в газетах «Правда», «Литературной газете» и журнале «Крокодил».

Ключевые слова: публицистика, фельетон, И. Ильф и Е. Петров.

The article is dedicated to the analysis of themes of I. Ilf's and E. Petrov's satirical articles.

Keywords: satirical article, I. Ilf and E. Petrov.

В історії вітчизняної журналістики особливу увагу привертає початок минулого століття. Це був переламний час, який спричинив серйозні зміни в політиці, економіці, культурі та духовності суспільства. На межі ХІХ–ХХ століть Росія прямує до імперіалізму, в умовах якого набуває великого розмаху класова боротьба. На початку ХХ століття була створена більшовицька партія, вона скеровує свою політику проти самодержавства, яке в результаті революції 1917 року було остаточно скасоване. У цей час знищуються основи капіталізму. Створюється радянське суспільство, котре під впливом комуністичної пропаганди прагне до соціальних змін.

Формується однопартійна система, при якій розвиток засобів масової інформації був обумовлений необхідністю ідеологічного забезпечення будівництва соціалізму. ЗМІ 20-х років минулого століття стали ідеологічним підґрунтям авторитарної командно-адміністративної системи.

тивної системи, внаслідок чого вони переходять до тенденційного відтворення дійсності, до лозунгової, офіційної пропаганди. В цей час фактично реалізується концепція журналістики як четвертої влади, яка посідає важливе місце в системі соціально-політичних інституцій у країні, стає одним із засобів проведення жорсткої партійної та державної політики, а в подальшому бере участь у формуванні культу особистості Сталіна.

Публіцистика початку 30-х років набула надзвичайно важливого значення не тільки в ідеологічній роботі, але й у розв'язанні конкретних завдань політики партії. З іншого боку, використання цікавих, оригінальних форм подачі матеріалу на фоні неприхованої пропаганди на сторінках видань тих років робило публіцистичні жанри привабливими для читача. З нарисами, фейлетонами, памфлетами у центральних газетах та журналах виступали М. Булгаков, О. Мандельштам, О. Вишня, М. Рильський, І. Багрянний, Н. Погдин, В. Ільєнков.

У цей час особливо продуктивним стає фейлетон. Провідні видання того часу («Правда», «Гудок», «Комсомольская правда», «Известия») відводили окремі шпальти для фейлетонів, з'являлися також спеціалізовані сатиричні журнали («Крокодил», «Красный перец», «Смехач»). За свідченням Є. Журбіної, цей жанр являє собою потужну зброю завоювання суспільної думки, який оперативно відгукується на події часу, набуває розвитку в епоху підйому суспільного руху. Дослідниця називає фейлетон «явищем революційним за своєю історичною природою» [4, 7].

Радянську газетну фейлетоністику довоєнного періоду традиційно пов'язують з іменами М. Кольцова, М. Зоценка, О. Вишні, О. Зорича, В. Катаєва, творчість яких ретельно досліджена. Але є автори, художня проза яких достатньо глибоко вивчена, а публіцистика майже не відома сучасному читачеві. Серед них М. Булгаков, Ю. Олеша, І. Льф, Є. Петров та ін.

Газетна публіцистика І. Льфа та Є. Петрова дотепер не отримала цілісного осмислення в журналістикознавстві. Літературно-критичні статті 1930-х років, присвячені газетній творчості цих авторів, носять переважно оглядовий характер, вирізняються заангажованим підходом, де головним виступає питання відповідності / невідповідності фейлетонів завданням соціалістичного будівництва. У більш пізніх

фундаментальних працях (Л. Яновської, Б. Галанова, А. Вуліса) приділяється увага проблематиці та поетиці романів та фейлетонів, але як і раніше дослідження характеризуються ідеологізованим, «партійним» підходом. Сучасні дослідники балансують між двома крайнощами: одні вважають співавторів ідеологами радянської влади, які сліпо додержувалися диктату партії, інші — звинувачують їх у наклепі на радянську інтелігенцію. Окремі науковці вбачають у творчості співавторів суцільне знущання та глузування над ідеалами минулого [16].

Першим кроком до дослідження публіцистичної спадщини Ільфа та Петрова вважаємо характеристику газетної творчості авторів з точки зору її тематики. Це і є метою статті.

Сумісна творчість І. Ільфа та Є. Петрова охоплює період з кінця 1920-х до кінця 1930-х років. Власне публіцистичну спадщину співавторів можна умовно поділити на два етапи. До 1932 року — це ранній етап, який охоплює період роботи в журналі «Чудак», де вони виступали під псевдонімами Ф. Толстоевський, Дон-Бузільо, Холодний Філософ, Копернік, А. Старосольський, Віталій Пселдонімов, Франц Бакен-Бардов. Після 1932 року — зрілий період творчості Ільфа та Петрова, який прийшовся на період роботи в газеті «Правда», «Литературной газете» та в журналі «Крокодил».

Матеріал цього дослідження обмежується аналізом фейлетонів зрілого періоду творчості Ільфа та Петрова, тематика яких характерна у цілому для їх публіцистичної спадщини. Це доцільно, оскільки коло проблем, які хвилювали авторів, не зазнало суттєвих змін у творах раннього та зрілого періодів. Змінювалось ставлення публіцистів до цих проблем, засоби вираження, а також життєвий матеріал, на основі якого вони доносили до читача свої ідеї.

Після 1932 року Ільф та Петров вступили в пору ідейної та художньої зрілості. На думку Л. Гурович, у цей час стає більш чітким громадянське ставлення до того, про що пишуть сатирики. У їх фейлетонах проступає почуття авторської відповідальності за те, що відбувається в країні. Веселий іронічний тон, притаманний ранньому періоду творчості, уступає місце іншим інтонаціям. З'являється викривальний пафос, сатира набуває більш глибокого, саркастичного характеру. Ільф та Петров в боротьбі за свої ідеали ніби втручаються у життя, в його порядок, відчувається віра авторів у практичну, активну силу своєї сатири [3, 123–130].

Можна припустити, що ці зміни пов'язані з певним розчаруванням Ільфа та Петрова, які були затятими прихильниками революційної перебудови життя. Соціалізм остаточно затвердився на теренах нової країни, але зміни на краще, які автори пов'язували з новою політичною системою, залишались міфом. І письменники з публіцистичною точністю фіксували свої спостереження над суспільством.

Після 1932 року для Ільфа та Петрова відкриваються нові можливості розвитку як публіцистів-газетярів. Найпопулярніші в ті роки видання, серед яких центральний орган ВКП(б) газета «Правда», сатирико-гумористичний журнал «Крокодил», починають активно друкувати їх твори. «Литературная газета» для фейлетонів Ільфа та Петрова відводить спеціальну рубрику під назвою «Уголок изящной словесности».

Широке відображення в фейлетонах І. Ільфа та Є. Петрова зрілого періоду знайшла мистецька тематика. Їх сатира була направлена проти бюрократизму, халтури, мистецтва на замовлення. Ільф та Петров висміювали діячів, яких вони назвали «гарпунщиками» та «халтуртрегерами». Це, з одного боку, замовник — чиновник від мистецтва, бюрократ. З іншого, — послужливий виконавець замовлення, який готовий за гроші відобразити будь-що, для якого рукопис — «відмичка, за допомогою якої відкривається каса» [10, 4]. Ці люди видавали себе за діячів високого мистецтва, але, насправді, виявлялися халтурниками та пристосуванцями, які, за іронічним висловом Ільфа та Петрова, за короткий строк були готові «збагатити» театр сучасним репертуаром — агітдрамою, сільськогосподарським водевілем, ідеологічним оглядом тощо. Автори піддавали критиці ударництво та соціалістичні змагання серед літераторів, про безрезультатність та безглуздість яких свідчили хоча б назви творів «халтуртрегерів»: «Герои рафинада», «Гнезда и седла», «Отрыжка прошлого», «Чресла недр», «Ее бетономешалка».

Одним з найбільш довершених творів на мистецьку тематику є фейлетон «Как создавался Робинзон» [10]. Тут розгортається традиційна ситуація — автор пише на замовлення пригодницький твір про радянського Робінзона, особливо не відхиляючись від оригіналу. Чиновник-бюрократ висуває своє бачення матеріалу: «Папуга — це добре. І кільце городів добре. Але не відчувається радянська громадськість. Де, наприклад, міськком? Керівна роль профспілки?»

[10, 4]. Потім виявляється, що потрібна ще «збиральниця» членських внесків, що будуть зберігатися в спеціальній шафі, яку хвиля потім викине на берег. Для чиновника наявність «радянського елемента», «широкої верстви трудівників» є необхідною вимогою до твору, який претендує на успіх. Крім проблеми халтурництва, бюрократизму, в фейлетоні піднімається питання нівелювання під тиском ідеологічного апарату всіх форм творчості, в результаті чого мистецтво втрачає своє первісне значення та перетворюється на інструмент ідеологічного впливу.

Фейлетон «Как создавался Робинзон» (та багато інших фейлетонів 1932 року) побудований на прийомі сатиричної гіперболи, доведеної майже до абсурду. Незважаючи на те, що деталі, ситуації виступають неймовірно шаржованими, зовнішня достовірність залишається, тому що за образами, ситуаціями стоять типові явища, які мали місце в реальності. Тут гротеск виступає як складний художній засіб, він не спотворює правди, а навпаки, підкреслює, заострює її [19, 162].

Взагалі Ільф та Петров виступали проти плакатності, безідейності, ханжества мистецтва, зокрема літератури, проти редакторів та критиків, котрі, за іронічним висловом співавторів, не уявляли собі літературного твору без «скатертини, графину та дзвіночка» як необхідних атрибутів ідеології [3, 131]. Сатирики відстоювали право на зображення справжніх людських почуттів в усьому їх різноманітті, викривали безглузді, відірвані від реальності вимоги до творів мистецтва. Ця ідея стала центральною в гротескному фейлетоні «Их бин с головы до ног» [9]. Голова циркової худради був шокований репертуаром німецької циркової собаки, яка знала слова «іх штербе», «іх лібе». «Ви тільки вдумайтеся! <...> «Іх штербе», «Іх лібе». Так це ж проблема кохання та смерті. Мистецтво заради мистецтва» [9, 611–612]. Зрештою він наказує написати для собаки «наш, співзвучний, із закликом» репертуар — дванадцять сторінок на машинці, які собака має прочитати, сидячи на цирковій арені за маленьким столом, вкритим сукном.

Проблемі літератури на замовлення присвячені фейлетони «Детей надо любить», «Когда уходят капитаны», де несумлінні літератори-кон'юнктуристи готові відобразити навіть проблеми сахароваріння, так званої «життєвої правди» в «розрізі здорового оптимізму» (іронія на літературно-критичне кліше), аби тільки здобути замовлення, отримати гроші та відмітку в послужному списку [12].

В 30-х роках у фейлетонах мистецької тематики знайшли відгук події, пов'язані з ліквідацією РАПП (Російська асоціація пролетарських письменників), організації, яка була створена для надання підтримки письменникам, але фактично чинила перешкоди нормальному розвитку літератури. У публіцистиці Льфа та Петрова виокремлюються фейлетони, які були відгуком на ці події.

Фейлетон «Отдайте ему курсив» подає узагальнений образ літературного критика, який висуває звинувачення в адресу того чи іншого автора, набирає текст курсивом та як правило супроводжує зауваженням: «Курсив мій» [14]. Раппівський критик постає упередженим «запеклим нігілістом та циніком» [1, 326], він послуговується сталим набором штампів, мислить готовими формулами. В нього все підпадає під сумнів: «Для назви статті вживається так звана формула сумніву. Якщо книга, що рецензується, називається “Жили два товариші”, стаття про неї першого учня має заголовок «ЧИ жили два товариші?» Твір називається “Трагедійна ніч”. Рецензія — “Чи трагедійна ніч?”» [14, 3]. Проблема відсутності в мистецтві справжнього життя, людських почуттів у фейлетоні гіперболізується: «...ніякого кохання не існує. Дозвольте! Звідки ж беруться діти? Нісенітниця! Літнього радянського читача не важко переконати в тому, що дітей приносять лелеки» [14, 3].

У цьому ж фейлетоні піднімається проблема специфіки сатиричних та гумористичних жанрів, та їх права на існування. Гумор та сатира, незважаючи на розвиток у 20-30 роках, вважались РАППом чимось другорядним, розважальним, позбавленим глибокого змісту та сенсу, негідного конструктивної критики [19, 152–153]. «Якщо письменник, не дай боже, створив що-небудь веселе, так сказати, у плані сатири та гумору, — писали Льф та Петров у фейлетоні «Отдайте ему курсив», — то йому негайно всовуються у бліді вуха дві критичні серги — по лінії сатири: «Автор не піднявся до висоти справжньої сатири, а працює вхолосту», по лінії гумору: «Беззубе зубоскальство». Крім того, автор обвинувачується в повзучому емпіризмі» [14, 3].

Одною з головних проблем мистецького тематичного циклу стала ненависть до демагогії — основної риси того стилю, який, на думку Льфа та Петрова, намагалась насадити РАПП у літературі. Критики вимагали від письменників відповідності готовим видуманим формулам, під сумнів підпадали всі, хто відступав від них.

Крім мистецької проблематики значне місце у період роботи Ільфа та Петрова в газеті «Правда», журналі «Крокодил», «Литературной газете» посідають фейлетони, присвячені побутовим, буденним темам, на перший погляд прикрим життєвим дрібницям. Публіцистів привертають будь-які факти революційної перебудови, вони ніби вдаються до показу правди життя, реального життя пересічної радянської людини. Ільф та Петров проявили справжню майстерність виявляти в буденних ситуаціях смішне, відстале, шкідливе для людини та суспільства в цілому. Героями творів стають чиновники, бюрократи, пристосованці (як правило працівники держустанов), які здатні спотворити позитивне начало будь-якої ідеї, що втілюється ними в життя.

Публіцисти наполягали на тому, що правило, яке робить життя людини незручним, «виглядає потрібним і важливим тільки на канцелярському столі, поруч із чорнильницею, а не з живими людьми», треба скоріше змінити, покращити, скасувати врешті-решт, тому що його створила «кістяна нога» (фейлетон «Костяная нога») [13]. У ролі «кістяної ноги» виступає чиновник, «людина з відомості», службовець загсу, який своїм байдужим, бюрократичним, антигуманним ставленням до молодій щасливої пари, офіційно робить неможливим їх шлюб.

У гротесковому фейлетоні «КЛООП» символом бюрократичної невідомості виступає установа з загадковою назвою «КЛООП» [11]. Ніхто зі співробітників, зайнятих безперервною роботою, позбавленої сенсу, не може точно сказати, чим займається установа та як розшифрувати її назву.

Часто засобом викриття бюрократів виступала пародія на канцелярську мову, яка проникала в усі сфери життя суспільства. Наприклад, комічно виглядає директор їдальні, він вирішив замінити загальновідомий вираз «нагодувати відвідувача» бюрократичним «охопити їдока», а людей, які снідають, називати «їдоцькими одиницями». Мова часто виступає як один з інструментів тоталітарної системи у формуванні масової свідомості. Тож глузування над мовленнєвими штампами нової ідеології ставило під сумнів існуючий режим в цілому.

Ільф та Петров намагалися донести до читача все те, що існувало в суспільстві по інерції, недоліки, пороки, які жили між людьми, але суспільство не бачило їх і не протестувало проти них знову ж по інерції. У фейлетоні «Горю и не сгораю» співавтори ніби розкривають очі

читачу, змушують його інакше подивитись на те, що його оточує за допомогою образу застарілих меблів, які не тільки не приносили користі людині в її щоденній діяльності, але навіть ставили її в підлегле принизливе положення: меблі вимагали особливого догляду, їх треба було страхувати від вогню, при цьому ними не можна було користуватися і кожного разу доводилось просити гостей не сідати на них [7].

У фейлетоні «Веселящаяся единица» Льф та Петров висміюють обмеженість, недалекість, поверховість, чиновників-бюрократів, які створюють лише видимість активної діяльності [6]. У вказаному фейлетоні публіцисти сміються над «ідеологом відпочинку», чиновником, зайнятим боротьбою за здорове гуляння. «Товариші, — вигукує він, — давно вже настав час чинити опір шкідливим та чужим теоріям про те, що гуляти можна просто так, взагалі. Треба, нарешті, осмислити цей гулятельно-творчий процес, який деякими вульгаризаторами опошляється назвою прогулянки» [6, 4].

Для сучасного читача фейлетон виступає ще як іронія на регламентованість всіх сторін життя, яка мала місце в радянські часи. Але найбільш гостро звучить проблема зневажливого ставлення до людини, приниження її, що, на думку Льфа та Петрова, є наслідком прояву байдужості. Взагалі байдужість у різних своїх проявах виступає героєм багатьох фейлетонів публіцистів («Равнодушие», «Безмятежная тumba» тощо). В основу фейлетону «Равнодушие», найбільш характерного за формою і змістом, покладені різноманітні факти, ситуації [15]. Основну частину займає розповідь про те, як художник марно шукав авто для своєї дружини, в якій на вулиці почалися пологи. Чоловік зупинив більше п'ятдесяти автовок, благав, пропонував гроші, погрожував, плакав, але натрапляв на повну байдужість та нерозуміння. Далі цей сюжет відходить на другий план, наводяться інші факти, які ілюструють байдужість. І хоча у кінці фейлетону Льф та Петров виносять вирок міщанину, власнику, який видає себе за будівника соціалізму, але насправді є байдужим до всього, крім власної користі, байдужість у фейлетоні виступає як загальнолюдське зло і проявляється в людях незалежно від їх ідеологічних вподобань.

Отже, тематика фейлетонів Льфа та Петрова 1932–1935 років надзвичайно різноманітна. Але при цьому публіцистична спадщина сатириків характеризується ідейною цілісністю. Їх фейлетони незалежно від того, до якої тематичної лінії вони належать, направлені не

стільки проти конкретних подій у мистецтві, політиці, скільки проти недоліків, пороків суспільства, які їх спричинили. Конкретний факт виступає лише відправною точкою. Основна увага зосереджується не на зображенні події, а її осмисленні. Певні життєві факти типізуються, акцент переноситься на проблему, яка тільки підтверджується ними. Саме цим обумовлена актуальність фейлетонів Ільфа та Петрова, адже сатирики змогли передати не просто окремі негативні факти та ситуації (багато з яких тепер у минулому) і певні закономірності.

Б. Галанов, намагаючись визначити в чому полягав внутрішній пафос творчості сатириків, наводить промовисту цитату з роману «Золотий телянок»: «Паралельно великому світу, в якому живуть великі люди та великі речі, існує малий світ з маленькими людьми та маленькими речами. У великому світі винайдений дизельмотор, написані «Мертві душі», збудована Дніпровська гідроелектростанція та здійснений переліт навколо світу. В малому світі винайдений кричущий пузир «Піди-піди», написана пісенька «Цеглинки» і побудовані штани фасону «Полпред». У великому світі людьми рухає прагнення облагодіяти людство. Малий світ далекий від таких високих матерій. Його обивателі прагнуть одного — як-небудь прожити, не відчуваючи голоду» [2, 7-8].

Безсумнівно, основним об'єктом сатири в публіцистиці Ільфа та Петрова виступає малий світ, в якому домінує руйнівне начало. Але в ремарках, відступах, сентенціях, які віддзеркалюють авторське світосприйняття, відчувається неоднозначне ставлення до обивателів малого світу. Читач ніби проникається співчуттям до цих «маленьких» людей, адже рушійною силою в їх повсякденній діяльності виступає почуття страху, який насаджує тоталітарний режим. І тоді в ролі негативного героя виступає система, влада, яка своїми методами призводить обивателів до морального спустошення, до відсутності індивідуального «я» в людині.

Байдужість, черствість, пристосовництво, лицемірство, безідейність, бюрократизм, халтурщина — ось проти чого був направлений викривальний пафос фейлетонів Ільфа та Петрова, незалежно від того, до якої тематичної лінії вони належали.

Більш того, якщо абстрагуватися від тодішніх радянських реалій, то в центрі конкретних проблем, які підняли Ільф та Петров, стоїть Людина. Будь-яку проблему, суспільно значиму чи побутового харак-

теру, сатирики розглядали крізь призму байдужого ставлення до людини, оцінювали її з точки зору гуманістичних цінностей. В результаті осмислення авторами радянської реальності виявляється достатньо критичним. І виходить, що при об'єктивному прочитанні фейлетонів «прорадянськи» налаштованих авторів, зміст творів набуває характеру їдкої сатири не на окремі недоліки, пережитки минулого, а на саму дійсність, що виникла як наслідок революції, та пронизана антигуманістичними тенденціями (а ідея справедливого соціалістичного суспільства відходить у міфічну площину).

Близьким до цієї думки є спостереження Ю. Щеглова, який досліджуючи романи Ільфа та Петрова, зазначає: «Авторська точка зору складна: романи прочитуються і як документ героїко-романтичних настроїв, що ідеалізують ті роки, і як одна з найбільш їдких сатир на світобудову, яка стала наслідком революції <...> який би скепсис не викликала у Ільфа, Петрова та багатьох їх колег (Олєши, Пильняка, Маяковського) радянське життя, їм і в голову не приходило переглянути свою оцінку революції чи сумніватися в ідеї світлого майбутнього, яке зводилося натхненними зусиллями мас» [18, 7].

У фейлетонах сатириків (незалежно від волі їх авторів) у сучасному прочитанні проступає трагічний мотив приреченості ідеї соціалізму в умовах, що склалися. Але наслідком затятої віри в ідеали революції став незаперечний оптимістичний пафос творчості Ільфа та Петрова.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Вулис А. И.* Ильф, Е. Петров. Очерк творчества. — М., 1960.
2. *Галанов Б.* Илья Ильф и Евгений Петров. — М., 1961.
3. *Гурович Л.* Илья Ильф и Евгений Петров, сатирики // Вопросы литературы. — 1957. — № 4. — С. 110–139.
4. *Журбина Е.* Искусство фельетона. — М., 1965.
5. *Журбина Е.* Повесть с двумя сюжетами. — М., 1979.
6. *Ильф И., Петров Е.* Веселящаяся единица // Правда. — 1932. — № 312. — С. 4.
7. *Ильф И., Петров Е.* Горю и не сгораю // Антология Сатиры и Юмора России 20 века. — Том 50 [1]. — М., 2008. — С. 494–499.
8. *Ильф И., Петров Е.* Детей надо любить // Литературная газета. — 1932. — № 19. — С. 3.
9. *Ильф И., Петров Е.* Их бин с головы до ног // Антология Сатиры и Смора России 20 века. — Том 50 [1]. — М., 2008. — С. 610–614.

10. *Ильф И., Петров Е.* Как создавался Робинзон // Правда. — 1932. — № 298. — С. 4.
11. *Ильф И., Петров Е.* КЛООП // Правда. — 1932. — № 339. — С. 4.
12. *Ильф И., Петров Е.* Когда уходят капитаны // Литературная газета. — 1932. — № 18. — С. 3.
13. *Ильф И., Петров Е.* Костяная нога // Правда. — 1934. — № 136. — С. 4.
14. *Ильф И., Петров Е.* Отдайте ему курсив // Литературная газета. — 1932. — № 24. — С. 3.
15. *Ильф И., Петров Е.* Равнодушие // Правда. — 1932. — № 331. — С. 4.
16. *Сараскина Л. Ф.* Толстоевский против Ф. Достоевского // Октябрь. — 1992. — № 3. — С. 188–197
17. *Сарнов Б.* Опрокинутая купель. — М., 1997.
18. *Щеглов К.* Комментарии к роману «Двенадцать стульев». — М., 1995.
19. *Яновская Л.* Почему вы пишете смешно? — М., 1969.